

ЗА НЯКОИ СТРАНИ НА ТЕОРИЯТА НА КНИЖОВНИТЕ ЕЗИЦИ

МИХАИЛ ВИДЕНОВ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

mihail_videnov@abv.bg

SOME ASPECTS OF THE THEORY OF LITERARY LANGUAGE

MIHAIL VIDENOV

SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

mihail_videnov@abv.bg

Some popular linguistic theories state that a speech behaviour is appropriate if it does not violate phonetic, grammar, and vocabulary rules of a language. However, such approach does not take into consideration the requirements of functional stylistics, namely, the selection of the appropriate language expressions. Such language skills are initially acquired at home, later – in school, and the training lasts a lifetime. What is the role of the linguists? In general, they analyse the language use and identify the stylistic-neutral and stylistic-dependent language expressions and alert for the violations of language prescriptions. The linguists should also work in the field of stylistic codification, but this scientific field has not been fully developed. The media language, which ultimately forms, manipulates and imposes the trends in public speakings, is not sufficiently analysed so far.

Keywords: theory of literary language, language norms, codification, stylistic norms, factors influencing speech behaviour

1. За носителите на книжовния език

Теорията на книжовните езици не е популярна у нас. Не я познаваха нашите учители, не я познават и колегите, които претендират, че професионално се занимават с управлението на книжовните процеси. Тук ще обърнем внимание на някои страни на теорията с оглед да я популяризираме.

Предаван от поколение на поколение, всеки език принадлежи на своя народ. Народът и само народът е неговият стопанин, творец и носител. От историята знаем, че един език е жив дотогава, докато съществува народът, който си служи с него. Много племена и народи със своя култура и свой език през вековете са били асимилирани, вследствие на което е изчезнал и езикът им. Асимилацията започва със смесените бракове и завършва с изчезването на езика. За пълно изчезване можем да говорим тогава, когато съответните народи са били безписмени. Нищо не знаем например за езика на илирите, населявали някога обширни части от нашите днешни земи.

Съвременните езици съществуват под множество форми. Ще посочим най-очевидните: книжовните формации и диалектите. Превъзнасяни в миналото като чист народен продукт, като еманация на народния дух, диалектите са били на особена почит и обект на специални изследвания. Като историческа категория, свързана с патриархалното село, те постепенно отмират заедно с неговите атрибути и в модерното общество се настанява единствено националният езиков стандарт, приет у нас да се нарича *книжовен език*. Сега е в ход стихията на глобализацията, която в световен мащаб води до настаняване на английския език в официалните делови сфери. Дали този език няма да помете останалите национални езици, сега е трудно да се каже, но ако се доверим на днешната инерция, това не е изключено да стане. На тази проблематика обаче тук няма да се спираме, защото засяга друга тема, свързана с лингвистичната прогностика и изискваща специален анализ (Виденов/Videnov 2003: 215–235; Харалампиев/Haralampiev 1997).

Втората половина на XX в. се характеризира с постепенно превръщане на книжовната формация от средство за общуване и реализация на интеллигентското съсловие в общонороден език, т.е. в средство, което е притежание на цялото общество. Селският човек, който в миналото беше основен носител на диалекта, днес е в активна диглосия и изпитва неудобство от него, ако му се налага да приказва във външна за селото си среда. Чрез училището и средствата за масова информация той в общи линии има представа как би следвало да изглежда речта му, за да не го злепоставя. Да обърнем внимание: у нас противопоставянето *град-село* е с много висок коефициент. Селското начало е силно маркирано като непрестижно. Съвременният българин приема за обида, ако бъде наречен *селянин* (Армянов/Armyanov 1993: 118).

У нас има едно ясно изразено недооценяване на стиловата палитра на книжовния ни език. От някои популярни лингвистични доктрини може да се направи извод, че едно речево поведение е издържано, ако то не излиза извън рамките на книжовната фонетика, граматика и лексика. Истина е, че говорещият българин се бои да включи в изказа си думи и форми с маркиран регионален характер. Това притеснение е по-типично за западнобългарския компонент на обществото. Ако употребените от него изразни средства фигурират в кодификационните наръчници, той е спокоен, че се е изразил както трябва, и никой не би могъл да го упреква за езика му. Въпросите, които се задават към специалистите езиковеди, обикновено са формулирани по следния начин: *Правилно ли е да се каже така и така*, без да се уточнява къде, пред кого, на каква тема се говори. Ще приведем пример. Срещам един съсед и по стереотипа го питам къде е тръгнал. Отговаря ми: *Абе нещо ми е мътна пикнята, та съм тръгнал да видя какво ми е и дали няма да трябват някакви илачи*. Сигурен съм, че в лекарския кабинет същото лице ще видеоизмени оплакването си и то ще придобие при-

близително следния вид: *Урината ми е оцветена. Трябва ли да вземам лекарства?*

Да обърнем внимание, че моят съсед при случайната ни среща говори за *пикня*, а не за *мочка*, както е в изконния диалект на селото, от което е дошъл.

И така, искаме да подчертаем, че владенето на книжовния език не се изчерпва само със спазването на изискванията в областта на фонетиката, граматиката и лексиката. Абсолютно необходими са и *стилистични* знания и навици, които се придобиват в периода на цялостната социализация на индивида, ако е в подходяща среда.

2. Езиковедите и тяхната функция

Всяка модерна нация е излъчила и обособила свое езиковедско съсловие, в което има вътрешна специализация и разделение съобразно с историята и настоящето на езика. По принцип в центъра на внимание стои книжовната формация и преди всичко писмената ѝ форма. Историята и диалектологията на един език са важни страни на изследователската дейност, но първостепенна обществена значимост има кодификацията на фонетиката, граматиката и лексиката на книжовния език. Обществото иска да знае кои форми са допустими за употреба и в идеалния случай прави справки за това в издадените езиковедски наръчници (граматики и речници). Сега все по-често еталон е практиката на радиото и телевизията. Речта на журналистите би следвало да е съобразена с въпросните езиковедски кодификации.

Въз основа на езиковедските изисквания се изготвят учебниците за различните училищни степени. Училището е онази държавна институция, която е призвана да създаде трайни навици за речево поведение според правилата. Друг е въпросът доколко съвременното училище изпълнява тези свои задължения.

Основната функция на езиковедите е да формулират правилата за речево поведение и периодично да ги привеждат в съответствие с настъпилите в общественото мнение промени. Езикът е обществено явление и търпи корекциите на общественото развитие. Само на пръв поглед от езиковедите зависи кога дадено правило трябва да бъде променено: императивът идва от суверена, т.е. от книжовните носители, които в практиката си все по-често не спазват формулираното правило, без за това да понесат обществени санкции. Обществото е в правото си да не ги укорява и да не им се присмива. За езиковедите това би следвало да е сигнал, че трябва да ревизират формулировките си (Виденев/Videnov 2003: 180).

Първата реакция на езиковедите в такива случаи е да алармират общественото мнение с призив да се спазва правилото. Тази реакция има консервативен характер и на практика с нея се проверява доколко промяната е вкоренена в узуса и какво в крайна сметка е общественото отношение към нея. Ако след езиковата бележка в списание или в популярен ежедневник

нещата остават същите, това означава, че в общественото мнение е настъпила сериозна промяна, която следва да се вземе предвид от кодификатора.

Втората стъпка може да се изрази в изчакване и анализ на употребата в различните социални структури. Обикновено следим поведението на централните носители на книжовната формация – научната и художествено-творческата интелигенция. През последните десетилетия с повишено внимание следва да се отнасяме към идиолектите на популярните журналисти от телевизиите, радиата и печатните медии, защото на практика те оказват всекидневно влияние върху масовия носител на книжовната формация. В редица западноевропейски социолингвистични центрове се дават указания за повишено внимание и към идиолектите на политиците, защото и те са „лица под прожекторите“ и с речевото си поведение въздействат на масовия носител на книжовния език. Ако се установи, че в тези съсловия наблюдаваният вариант е завладял повече от половината от случаите, следва да се постави на разискване допускането му до кодификацията. Задължени сме да предприемем тази промяна на статута му, тъй като е настъпила промяна в книжовната норма. И тук обаче е необходима предварителна реакция чрез допитване до езиковедското съсловие.

Допитването до езиковедското съсловие трябва да се направи чрез мотивирано представяне на състоянието в меродавната норма. На първо място тук стоят данните от социолингвистичната анкета с представители на основните носители на книжовния език – интелигенцията. Диалогът трябва да има публичен характер и е най-добре това да става на страниците на специализираните езиковедски издания. Практикуват се и устни дискусии, на които всеки да може да изложи своите аргументи *за* и *против* предложението. Кодификаторите ще чуят две тези: едната ще защитава статуквото и обикновено ще си служи с примери от традицията, а другата ще се уповава на актуалната практика. Ако социолингвистичните аргументи са поднесени чрез данните от научно проведена анкета, успехът на въпросния вариант е сигурен.

Би било стратегически неиздържано кодификаторите изведнъж изцяло да зачеркнат традиционната употреба, препоръчвана до този момент като единствена, и на нейно място да настанят новия вариант. Това ще създаде сътресения в практиката на хората и най-вече на онези от тях, които до този момент грижливо са следвали правоговорните и правописните изисквания. В кодификаторската практика обикновено се използва стъпката на *дублетността*, което ще рече да се даде възможност на старото и на новото да имат равностоен статут, т.е. и двете употреби да бъдат правилни. Това е акт на демократичност, но нашата практика ни учи, че обществото недоволства, когато ни пита коя от формите е правилна и ние му отговаряме, че са правилни и двете. Тази обществена реакция има своето психологическо обяснение: обществото иска езикът да има единен характер.

Кодификацията на вариантите като дублети има свои правила. Така например, ако в правописния или в правоговорния речник подреждаме тези варианти, на първо място следва да поставим този от тях, който ни се струва по-подходящ и по-представителен за официалната сфера. Вариантът с по-разговорен оттенък следва да остане на второ място. В българската практика обикновено се състезават източнобългарски и западнобългарски варианти (срв. *невяста* и *невеста* и под.). В такива случаи обикновено на първо място се дава източнобългарската по произход форма, защото фонетиката и граматиката на езика ни имат за основа североизточнобългарската практика. Това подреждане не е задължително, ако в практиката западнобългарският вариант е количествено преобладаващ и е набрал престижност.

През последните години се сблъскваме с особен род дублетност, която отразява интернационализми, дошли от различни чужди езици, т.е. една и съща дума с различни произношения, срв. *телетип* и *телетайп* и под. И тук на първо място следва да се постави формата с по-широко разпространение.

Подреждането на дублетите ни показва, че това не може да става механично, т.е. кодификаторът трябва да е социолингвистически подготвен, за да взема верни решения. Рече ли да се ослана само на собствената си практика или да следва някаква своя вътрешна интуиция, непременно ще нагази в полето на субективизма и това ще бъде за сметка на речевия комфорт на книжовните съсловия.

Вече няколко пъти в наши работи критикуваме практиката на преждевременното кодифициране, т.е. фаворизирането на форми, които не са достатъчно наложени в книжовната практика. В такива случаи се цели чрез кодификацията да се въздейства на нормата. За книжовния носител това създава значителни затруднения. В интерес на единството бе наложено сложното правило за якане~екане в книжовния писмен и устен вариант. По този начин западнобългарският носител на книжовния ни език и до ден-днешен не е в състояние да „яка“ според кодификацията. Вече многократно изнасяме случаи като *голями*, *тяхни*, *бяли*, *желязни* и под., които говорят за ненужна преждевременна намеса на кодификатора.

Укорителна е и забавената реакция на кодификатора. Примерите в това отношение са многобройни, но ние ще посочим най-очевидното насилие над съвременния носител на книжовния ни език – изискването за дълга и кратка форма на членната морфема при имената от м. род, ед. число. Правилото е obligatorно за писмената ни практика и отразява синтактичната функция, до която достигаме чрез задължителен синтактичен разбор. В масовото всекидневие това изискване не се спазва, защото е без семантична функция за слушателя (читателя). Кодификаторът е задължен да се откаже от неговата obligatorност. Сегашният му статут само обременява учители и ученици, губи ценно време на учебния процес.

3. Езикovedите и общественото мнение

Широката общественост е под влияние на мита, че строгите езикови правила са субективно творение и дори прищевки на езиковедите. Често може да се чуе, че източнобългарският облик на граматичните канони е следствие от източнобългарския произход на водещите езиковеди. Не се отчита, че суверенът на езика е народът и по-точно книжовните съсловия, т.е. прослойката, която професионално е свързана с книжовноезиковото поведение, тружениците на перото и словото. В редица наши трудове по социолингвистика се утвърждава, че над всичко в книжовноезиковата практика стои *общественото мнение* (Виденов/Videnov 1997). Всяко лице се интересува как ще се възприеме от останалите поведението му. Най-убедителният пример за непрекословната императивност на общественото мнение са традиционните териториални диалекти. Всички, които са живели на село, знаят с какво настървение се следи дали постъпките им отговарят на селската традиция, облечена в неписани норми. Обикновено страж на нормативността са по-възрастните, а обект на наблюдение и корекции са младите. Оръжието, с което се охраняват нормите, се изразява с укори, с изваждане на прякори и под. На непокорните, решили да се гражданеят, им излиза име на покварени. Това носи съществени негативи за живота им в конкретното населено място. Наблюденията ни показват, че през последните десетилетия строгостта в облеклото и езика е значително разхлабена. Принос за това имат средствата за масова култура и информация и преди всичко телевизията. Бабата не може да приведе убедителни примери, че показваното и чуто от екрана е осъдително. Телевизорът показва модата в национален, европейски и световен мащаб и това бързо сломява местната съпротива.

Езикovedът става все по-маргинален и едва ли неговото мнение се взема от някого насериозно. Отделен е въпросът за причините да се стигне до това състояние.

4. Стратегии за манипулиране на общественото мнение

От историята на модерните книжовни езици могат да се направят обобщения за възможните стратегии, използвани от езиковедите при формиране на общественото мнение *за* или *против* даден вариант. Тук няма да се спираме подробно на този въпрос, а ще го засегнем тезисно.

Може би най-дълго и най-настървено е използвана стратегията на позоваване на *речевото поведение на авторитети* в областта на културата и науката (именити писатели, учени и под.). Едно неписано правило беше езиковедът да се позовава на примери от художествените произведения на писателите класици. Така са съставени нашите досегашни речници, такава е практиката и на съставителите на нормативни граматика. С най-голямо предпочитание се ползват автори като Й. Йовков, Ив. Вазов, П. П. Славейков, П. К. Яворов и др., а по-късно и Д. Димов, Н. Й. Вапцаров, Хр. Смирнен-

ски, Ем. Станев и др. Тяхната речева практика се смята за меродавна и не се подлага на съмнение. През последните години тази стратегия постепенно отстъпва своето водещо място и се дава предимство на публицистиката.

За някои определени употреби и конструкции сега е модерно да се позоваваме на *европейската и световната практика*. Конструкции от типа *US президентът, US армията* и под. са мотивирани от това, че такава е практиката във всички модерни европейски езици и ние като европейци не можем да сме извън модата. Такъв е и доводът за писане на главни букви и там, където нашата традиция и съвременните правописни правила не го изискват, срв. *Българската Телевизия, Българско Национално Радио, Българска Академия на Науките* и под.

Както вече бе казано, обществото се влияе от *практиката на редакциите*, които списват многотиражните вестници и списания. Няма да е преусилено, ако кажем, че практиката на вестници като *Труд* или *24 часа* има многократно по-силно въздействие, отколкото езиковите бележки и укорите, отправяни от блюстителите на речевата култура в специализираните езиковедски издания. Масовият човек много по-рядко ще потърси речник или граматика, за да си направи справка как да напише дадена дума или дадено словосъчетание. По-лесно му е да погледне как подобни неща са изписани във вестника. Проблеми възникват тогава, когато и във вестника има непоследователност. В такива случаи обикновено се звъни в Службата за езикови справки на Института за български език, а оттам ще се отговори според актуалните към момента речници и наръчници. Има още една много разпространена стратегия: *масовост на използването* на дадения вариант. Тук мотивът е: и другите така казват (пишат), не съм само аз. Така се получават шаблоните и клишетата. Днес например утвърдителният отговор на даден въпрос не е само *да*, а задължително *определено*; съчетанието *във връзка с това* е придобило вид *в тази връзка*; появили се странни глаголи от типа на *входирам, чекирам* и под. Канцеларските шаблони бързо пускат корени в речевото поведение на журналистическата прослойка и придобиват характер на мода, която залива всички книжовни носители като епидемия.

В европейската лингвистика все по-често се обръща внимание на влиянието на речевото поведение на *политиците*. Всеизвестно е, че те не се подбират по езиковото им майсторство, а по популизма на обещанията, които дават. Наблюденията показват, че обикновено некнижовните елементи в речевото поведение на даден политик се възприемат като негативен пример и се използват с присмех за уронване престижа на съответното лице. Могат да се дадат множество примери, но ще загатнем само с *комунизЪма и социализЪма* на Т. Живков в миналото, а по-късно и с идиолекта на Ж. Желев с неговото *стърнЪта*, а сега и на Б. Борисов с използването на множествената форма от думата *евро* (у него: *евра*).

Още не са направени подробни наблюдения върху речевото поведение на многобройните политолози и социолози, които непрекъснато присъс-

тват на телевизионния екран и пред микрофоните на радиата. Именно те са творците и носителите на политическия жаргон, който оказва най-силно въздействие върху масовия носител на книжовния език днес. В съсловието на политолозите вече има лица с папагалско речево поведение. Те говорят едно и също нещо с едни и същи формулировки, с еднаква монотонност. Читателят не ги чете, слушателят не ги слуша. Присъстват в коментарните рубрики със статут на манекени, за да запълнят времето на медията и организаторите да се отчетат, че са поканили известни лица. Всъщност с какво са известни и какъв е коефициентът на полезното им действие?!

5. Институции за формиране и манипулиране на общественото мнение за езиковото ни поведение

По принцип и по някаква инерция на първо място трябва да поставим *училището*, където всеки е задължен да изучава официалния ни език под ръководството на специално подготвени учители. Тази дейност у нас е така занемарена, че се нуждае от революционни реформи. Училището вече не е институцията, която учи подрастващите на публично говорене. На практика в часовете по български език се усвояват някои езиковедски термини, в известна степен се овладява изписването на отделните думи, но напълно е занемарено стилистичното обучение, което има за обект уменията да се съчинява, да се подбират и да се подреждат необходимите думи в съгласие с нормата на съответната комуникативна среда и създадените норми на изразяване по съответната тема. Дори и от документите на най-високо равнище не се разбира на какво следва да бъдат научени подрастващите. За това най-красноречиво говори фактът, че на външното оценяване по български език за четвъртокласниците например през 2012 г. като най-фрапираща грешка се отчете неумението да се използват късата и дългата членна форма при имената от мъжки род, единствено число. Едно излишно правило, срещу което се изказват някои водещи съвременни наши езиковеди.

Силата на училището като институция за формиране на речеви умения се корени в това, че там има обучение по избрани образци, видимо оценяване и санкциониране (става дума за оценките, когато са по-ниски от отличен). По принцип всяко публично говорене е подлагано на оценка и евентуална санкция, но там тя е косвена и се изразява в повишаване или намаляване на социалния престиж на говорещия, но в училище преподавателят пише оценки. Това респектира и дисциплинира.

Вече неколkokратно се изказва мнение за въвеждане на предмета *стилистика* поне в хуманитарните факултети, които готвят учители по различните образователни предмети. Сега в училище има нещо недомислено: много често става така, че граденото с много труд от учителя по български език се разрушава веднага от влезлия след него учител по друга учебна

дисциплина. Учителството е отговорна работа и не бива да се упражнява от хора с ниска езикова култура.

Ще бъде много банално да повтаряме, че в *масмедииите* има хора случайни, с крещящо ниска езикова култура. Не трябва да се обобщава, защото в различните телевизионни предавания слушаме и журналисти с изискана българска реч, но тяхната работа избледнява пред заекващите репортери и манаците от различните развлекателни програми. Каква езикова и обща култура има лицето под прожекторите, което е събрало тийнейджъри и непрекъснато ги забавлява със смущаващи сексуални намеци! Младите слушатели и зрители възприемат това като мода и му подражават. В електронните медии е необходима строга кадрова политика, нужни са непрекъснати грижи за решително повишаване на езиковата култура на персонала.

Необходимо е да се спрем и на съвременната роля на *художествената литература*, защото в по-старите езиковедски постановки непрекъснато се повтаряше водещата ѝ роля. Съвременният човек все по-малко чете, защото се е превърнал в зрител и слушател. Изискванията към художествените творби се промениха. Сега се търси такава литература, която да не е плод толкова на авторската фантазия, а да задоволява изискванията ни за достоверност. Българските писатели днес не пишат в съответствие с т.нар. художествен стил, а са подвластни на каноните на всекидневния разговорен език. На мода е езиковата натурализация с нейните жаргони и вулгаризми. Различията между ежедневната ни битова реч и езика на съвременното художествено произведение са минимални (Солганик/Solganik 2010: 19–22). Героите на литературните произведения все повече ни звучат като лицата от журналистическите интервюта. Журналистиката и художественото произведение все повече и повече се сближават, т.е. художественият език отстъпва на деловитостта и се превръща в реч на ежедневието: по-старата художествена стилистика сега е демоден. Това ни кара да мислим, че нещата са се променили и че художествената литература не е сред институциите, които днес са водещи във формирането на вкус към висока речева култура на нашия съвременник. На път е да се промени идеалът ни за изискана реч: стилът отпреди 20–30 години със своите евфемизми и табута сега все повече се схваща като някаква „даскалска“ реч. За идващите поколения подобно речево поведение е скучно и неизразително. Те искат нова стилистика.

Бурните обществени събития през последните 2–3 десетилетия дадоха необратимо отражение върху представите ни за стилистиката на съвременната българска реч. В силна позиция е ново поколение, което е широко отворено към света. То владее западни езици, непрекъснато следи интернет и не желае да се съобразява с указанията на демодирани езикови културтрегери. Българският езиковед никога не е бил особено подготвен, за да бъде единодушно приет за вещ учител по култура на българската реч.

През последните години тази негова неподготвеност става все по-очевидна. Документ за това са все по-анемичните му указания и замлъкналите езиковедски рубрики. В езиковедските среди се настани успокоението, че езикът сам си се регулира и не са необходими никакви странични мерки за култивирането му. Демокрацията се тълкува като вседозволеност и публичното говорене стана приоритет на съмнително забогателите, на случайните политици, чиято сила не е в културата им. За съжаление, това съсловие вече е законодател и на общественото мнение.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Армянов 1993: *Армянов, Г.* Речник на българския жаргон. София, 7М+Логис. [Armyanov 1993: *Armyanov, G.* Rechnik na balgarskiya zhargon. Sofia, 7M+Logis.]

Виденов 1997: *Виденов, М.* Езикът и общественото мнение. София, Акад. издателство „Проф. Марин Дринов“. [Videnov 1997: *Videnov, M.* Ezikat i obshchestvenoto mnenie. Sofia, Akad. izdatelstvo Prof. Marin Drinov.]

Виденов 2003: *Виденов, М.* Българската езикова политика. София, Изд. МСД. [Videnov 2003: *Videnov, M.* Balgarskata ezikova politika. Sofia, Izd. MSD.]

Солганик 2010: *Солганик, Гр.* Творцы литературной нормы. – В: Русский мир, XI, 2010. Москва, с. 19–22. [Solganik 2010: *Solganik, Gr.* Tvortsy literaturnoi normy – In: Russkiy mir, XI, 2010. Moskva, 19–22.]

Харалампиев 1997: *Харалампиев, Ив.* Бъдещето на българския език от историческо гледище. В. Търново, Фабер. [Haralampiev 1997: *Haralampiev, Iv.* Badeshteto na balgarskiya ezik ot istorichesko gledishte. V. Tarnovo, Faber.]

✉ *Акад. проф. д.ф.н. Михаил Виденов*
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

✉ *Acad. Prof. D. Sc. Mihail Videnov*
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria